IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23 Issue 01 AVGUST 2026

INSON XARAKTERINING XALQ MAQOLLARIDAGI BADIIY-PSIXOLOGIK TALQINI VA PAREMALOGIK KO‘ZGUSI

Sabirova Nilufar Sharifboyevna
Ichki Ishlar vazirligi
Xorazm Akademik litseyi ingliz tili o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21929315

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada inson xarakteri, uning ruhiy-emotsional holati, fe’l-atvoridagi unikal qirralar va ma’naviy-axloqiy atributlarning o‘zbek hamda jahon xalqlari paremiologik fondida aks etishi atroflicha tahlil qilinadi. Insoniy fazilatlar va illatlar - kamtarinlik hamda manmanlik, saxovat va baxillik, sabr va hovliqmalik, mardlik va qo‘rqoqlik kabi zid tushunchalarning maqollarda ifodalanish jarayoni psixologik, lingvokulturolojik hamda falsafiy aspektda tadqiq qilingan. Maqolada xalq og‘zaki ijodining ushbu ixcham janri orqali milliy mentalitet va inson konseptining shakllanish mexanizmlari ilmiy asoslab beriladi.
Kalit so‘zlar: paremiologiya, inson xarakteri, fe’l-atvor, lingvokulturologiya, psixologik tahlil, parema, axloqiy mezon, milliy mentalitet, metofora, antipod.

ABSTRACT. This article analyzes the representation of human character, moral persona, and psychological nuances in the Uzbek and world paremiological funds from artistic, psychological, and linguo-cultural perspectives. The study explores the symbolic and metaphorical expressions of polar character traits—such as humility and arrogance, generosity and stinginess, the unity of speech and heart, and hypocrisy—within folk proverbs. The educational, didactic, and gnoseological roles of proverbs in fostering an individual's moral and spiritual perfection are scientifically substantiated.
Keywords: paremiology, human character, demeanor, linguo-culturology, psychological analysis, paremia, moral criteria, antipodes, metaphor, didactics.

KIRISH. Inson tabiatini anglash, uning ruhiyat tubidagi chigal va murakkab jilvalarni tushunishga intilish insoniyat paydo bo‘libdiki, mavjud bo‘lgan eng qadimiy va abadiy ehtiyojlardan biridir. Inson o‘zini va o‘zgalarni tanish jarayonida faqatgina ilmiy psixologiya yoki falsafiy traktatlargagina tayanib qolmagan. Balki o‘zining asriy kuzatuvlari, hayotiy tajribalari, to‘qnashuvlari va xulosalarini ixcham, o‘tkir va yodda qolarli shakllarga - maqollarga muhrlagan. Paremiologiya (maqol va matallarni o‘rganuvchi fan) shunchaki tilshunoslikning kichik bir sho‘basi emas. U - muayyan xalqning ming yillik ruhiy tajribasi, uning axloqiy kodeksi va inson xarakteriga qo‘yilgan betaraf, shafqatsiz va shu bilan birga adolatli diagnozidir. Har bir xalq o‘zining yashash tarzi, e’tiqodi, geografik muhiti va tarixiy sinovlaridan kelib chiqib, inson fe’l-atvoriga baha beruvchi o‘ziga xos paremiologik sistemani shakllantiradi. Inson xarakteri bir xil qolipga tushmaydigan, doimiy harakatda hamda o‘zgarishda bo‘lgan murakkab fenomendir. Bir tomondan, inson yuksak ma’naviy parvozlarga, fidoiylik va komillikka qodir bo‘lsa, ikkinchi tomondan, nafsi, kibri va ma’naviy ojizliklari sabab tubsizlikka yuz tutishi mumkin. Mana shu ichki ziddiyatlar, ruhiy tebranishlar xalq maqollarida shunchaki bayon qilinmaydi, balki hayotiy misollar va teran tamsillar orqali tasvirlanadi.

Nima uchun maqollardagi xarakter xarakteristikasi bizga shunchalik yaqin va ta'sirchan tuyuladi? Chunki ularda soxtalik, sun'iy kotirovka va quruq pand-nasihatgoylik yo‘q. Maqol - bu xalqning o‘z-o‘ziga tutgan shaffof ko‘zgusidir. U yerda inson o‘zining jamiki go‘zalliklari va xunukliklari bilan qanday bo‘lsa, shundayligicha namoyon bo‘ladi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - inson xarakteridagi turlicha qirralarning maqollarda tutgan o‘rnini, ularning

lingvopsixologik ildizlarini hamda bugungi zamonaviy jamiyat va inson ma'naviyatidagi ahamiyatini atroflicha, jonli va ilmiy tahlil etishdan iboratdir. Inson xarakteri haqida gap ketganda, avvalo, ushbu tushunchaning ilmiy va xalqona talqini o‘rtasidagi farq hamda mushtaraklikni anglab olmoq zarur. Psixologiya fanida xarakter (yunoncha *character* - "belgi", "iz", "qolip") insonning voqelikka bo‘lgan munosabatini va uning hatti-harakatlarida namoyon bo‘ladigan barqaror ruhiy xususiyatlar majmuini anglatadi.

Biroq, xalq tafakkurida xarakter tushunchasi mavhum nazariyalarga bo‘linmaydi. Xalq inson xarakterini uning amaliy ishlarida, muomala madaniyatida, qiyin vaziyatlarda o‘zini tutishida va, eng muhimi, boshqalarga bo‘lgan munosabatida ko‘radi. Xalq uchun xarakter - bu insonning **"fe'l-atvori"** , **"asli-nasabi"** , **"zoti"** yoki "qalb o‘lchovi"dir. O‘zbek paremiologik fondiga nazar tashlasak, inson xarakterini belgilovchi bosh mezon sifatida uning amaliy harakati va ichki ma'naviy dunyosi olinganini ko‘ramiz:

“Insonni tilidan, tuyaqushni patidan tanilur.”

“Kishi olasi ichida, hayvon olasi tashida.”

Ushbu paremalarda inson ruhiyatining murakkabligi va uni darhol payqash mushkulligi ta'kidlanadi. Hayvonning ochiq-oydin ko‘rinib turgan tashqi qiyofasidan farqli o‘laroq, insonning asliyati uning ichki dunyosida, xarakterining teran qatlamlarida yashiringan bo‘ladi. Maqol bu o‘rinda insonni sirtqi ko‘rinishga, chiroyli so‘zlarga yoki vaqtincha niqoblarga uchmaslikka, balki xarakterning tub mazmunini chaqa bilishga undaydi. Inson xarakteri tug‘ma beriladimi yoki hayot davomida shakllanadimi? Bu savol asrlar davomida mutafakkirlarni o‘ylantirib kelgan. Xalq maqollari bu savolga nihoyatda hayotiy va nozik javob beradi. Maqollarda insonning nasli, qoniy genetikasi ham, tarbiya va muhitning o‘rni ham birdek e'tiborga olingan:

“Otasiga tortmagan o‘g‘il - eliga tortar.”

“Sutsiz sig‘ir ma'raydi, naslsiz odam maqraydi.”

Bu yerda inson fe'lidagi muayyan sifatlar uning ildizlariga borib taqalishi ko‘rsatib o‘tiladi. Biroq, xalq tafakkuri insonni faqat genetik determinizmga band qilib qo‘ymaydi. Tarbiya va o‘z ustida ishlash xarakterni qayta shakllantiruvchi qudratli kuch ekani ham bot-bot uqdiriladi. Lingvokulturologiya tili va madaniyatining o‘zaro ta'sirini o‘rganuvchi soha sifatida maqollarga alohida e'tibor qaratadi. Chunki maqol - madaniyatning tildagi eng zichlashgan va ixchamlashgan ko‘rinishidir. Inson konsepti esa barcha xalqlar paremiologiyasida markaziy o‘rinni egallaydi. Har bir millat o‘zining yashash tarzi, geografik joylashuvi va ijtimoiy-tarixiy tajribasidan kelib chiqib, xarakterning muayyan qirralariga ko‘proq urg‘u beradi. Masalan, ko‘chmanchi yoki dehqonchilik bilan shug‘ullangan xalqlarda mehnatkashlik, sabr, mehmondo‘stlik va birdamlik xarakterning eng yuksak fazilatlari sifatida ulug‘langan. O‘zbek xalq maqollarida inson xarakteri va uning jamiyatdagi o‘rni ko‘pincha mehnat va yerga bo‘lgan munosabat orqali baholanadi:

“Erim-erim degan erga yetar, ehrom kiygan elga yetar.”

“Odam mehnatda tob xotir bo‘lur, oltin - olovda.”

Metofora va tamsillar xalq maqollarining estetik qudrati va ta'sirchanligini ta'minlovchi bosh omildir. Inson xarakteridagi mavhum ruhiy holatlar maqollarda nihoyatda aniq, ko‘z bilan ko‘rib, qo‘l bilan ushlab bo‘ladigan moddiy obyektlar orqali gavdalantiriladi. Masalan, yomon fe'l-atvorli, manman yoki tekinxo‘r odam xarakteri puch yong‘oqqa, mevasiz daraxtga, loyqa suvga yoki zanglagan temirga o‘xshatiladi. Aksincha, sof, halol, kamtarin inson xarakteri mevali daraxt, pishgan bug‘doy, tiniq buloq yoki toza oltin bilan qiyoslanadi:

“Meva bersa egilar yog‘och, mag‘zi to‘lsa egilar bug‘doy.”

Ushbu tamsilda inson xarakterining eng go‘zal qirrasi bo‘lmish kamtarinlik va bilimdonlik tasvirlangan. Pishgan bug‘doy don yig‘gan sari og‘irlashib, yerga qarab egiladi. Xuddi shuningdek, haqiqiy ma'nan boy, ilmli va xarakteri shakllangan inson ham ilmi va tajribasi

oshgani sari soxta manmanlikdan yiroqlashib, kamtar va samimiy bo‘lib boradi. Bu shunchaki shior emas, bu tabiat qonuniyatlarining inson ruhiyatiga ko‘chirilgan muxtasar ko‘rinishidir. Inson xarakterining paremiologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, xalq maqollari insonni ideallashtirmaydi. Ular insonni bor bo‘y-basti bilan - barcha nuqsonlari, ojizliklari va ziddiyatlari bilan qabul qiladi hamda uni ezgulikka, ma'naviy komillikka chorlaydi. Inson xarakterini belgilovchi eng muhim axloqiy mezonlardan biri bu uning o‘ziga, o‘z imkoniyatlari va jamiyatdagi o‘rniga bo‘lgan munosabatidir. Xalq maqollarida kamtarinlik va manmanlik qutbiy antipodlar (bir-biriga qarama-qarshi sifatlar) sifatida tahlil qilinadi.

Kibr va manmanlik xalq tafakkurida inson ruhiyatidagi “puchlik” va “ma’naviy qashshoqlik” belgisi deb qaraladi. O‘zi haqida yuqori fikrda bo‘lgan, lekin amalda hech qanday qimmatga ega bo‘lmagan shaxslar xarakteri maqollarda o‘tkir satira va tamsillar orqali fosh etiladi:

“Puch yong‘oqning do‘mbirasi baland.”

“O‘zini maqtgan — olamda yakka, kiygani juldur — oyog‘i pakka.”

Ushbu paremalarda manman kimsaning ichki dunyosi bor-yo‘g‘i shovqin chiqaruvchi, ammo ichi bo‘sh obyektga qiyoslanadi. Xalqimiz insonning kibri ortida uning kompensatatorik ojizligi - ya’ni haqiqiy fazilatlar yo‘qligini yashirishga urinishi yatishini chuqur his etgan. Aksincha, kamtarinlik inson xarakterining kuchsizligi emas, balki uning “ichki to‘kinligi va ma’naviy qudrati” sifatida baholanadi. Haqiqiy bilimli, tajribali va xarakteri shakllangan inson o‘zini ko‘z-ko‘z qilmaydi:

“Osh bo‘lsa - oshing, so‘z bo‘lsa - boshing.”

“Yaxshi kishi belgisini aytmas, mard kishi so‘zidan qaytmas.”

Kamtarin inson xarakterida soxta ritorika va shovqin-suron yo‘q. Uning asliyati qilayotgan amallarida va sadoqatida namoyon bo‘ladi. Xalq maqollari insonni soxta kibrdan saqlanishga va o‘zligini kamtarinlik orqali namoyon etishga chorlaydi. Insonning dunyo moliga va boshqa insonlarga bo‘lgan munosabati uning xarakteridagi saxovat yoki baxillik sifatlarini yuzaga chiqaradi. Xalq ma’naviyatida saxovat shunchaki moddiy yordam ko‘rsatish emas, balki “qalbning ochiqligi” va “qo‘rqmaslik” belgisi deb bilinar edi.

“Saxiyning qo‘li ochiq - ko‘ngli ochiq.”

“Baxilning bog‘i ko‘karmas, ko‘karsa ham meva bermas.”

Baxillik haqidagi maqolning psixologik qatlami nihoyatda terandir. Baxil inson xarakteri faqatgina mol-dunyoni qizg‘anish bilan cheklanmaydi; u atrofdagilarga nisbatan ishonchsizlik, doimiy xavotir va ma’naviy torlik botqog‘ida yashaydi. “Bog‘i ko‘karmaslik” metaforasi baxil kimsaning qalbida ezgulik va baraka unib chiqmasligini, uning borlig‘i jamiyat uchun ham, o‘zi uchun ham bebaraka ekanligini anglatadi. Saxovatli inson esa moddiy resurslarini bo‘lishish orqali ma’naviy jihatdan boyib boradi. Xalq maqollarida saxovat inson xarakterini bezovchi eng oliy fazilatlardan biri sifatida ulug‘lanadi.

Insonning tili - uning xarakteri, tarbiyasi va ichki dunyosining to‘g‘ridan-to‘g‘ri aks-sadosidir. O‘zbek paremiologik fondida til va uning inson taqdiridagi o‘rniga bag‘ishlangan yuzlab maqollar mavjud.

“Insonni tilidan, tuyaqushni patidan tanilur.”

“Yaxshi so‘z - bol, yomon so‘z - og‘u.”

Inson fe’l-atvoridagi barcha nuqson va yutuqlar u gapirgan so‘zda zohir bo‘ladi. Og‘ir-bosiq, sabr-toqatli va madaniyatli inson xarakteri uning mulohazakor, boshqalarga ozor bermaydigan tilida ko‘rinsa, jahldor, xudbin va nojo‘ya shaxslarning xarakteri uning qo‘polligi va besubbotligida fosh bo‘ladi. Inson xarakteridagi eng xavfli illatlardan biri - bu ikkiyuzlamachilik (gipokriziya) va soxtalikdir. Xalqimiz til va dilining bir emasligini, ya’ni so‘zi bilan amali yoki ichki niyoyati to‘g‘ri kelmaydigan kimsalarni qattiq qoralagan.

“Yuzida kuladi, ortingdan tiladi.”

“Ozi bilan o‘radi, dumi bilan suradi.”

Ushbu maqollarda ikkiyuzlama inson xarakterining makkor va xavfli tabiati yorqin badiiy bo‘yoqlarda chizib berilgan. Xalq bunday insonlardan ehtiyot bo‘lishni, uning vaqtincha chiroyli so‘zlari va soxta tabassumiga uchmaslikni uqdiradi.

Xulosa qilib aytganda, maqollar - bu insonning o‘z-o‘ziga tutgan sadoqatli ko‘zgusidir. Ushbu ko‘zguga bot-bot boqib turish har bir insonga o‘z xarakterini kamolot sari yetaklashda tengsiz yo‘lchi yulduz bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek xalq maqollari. (Tuzuvchilar: T.Mirzayev, A.Musaqulov, B.Sarimsoqov). - Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyasi, 2005. - 512 b.
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli paremiologik lug‘ati. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010. - 320 b.
3. Sodiqov H. O‘zbek xalq maqollari va ularning semantik xususiyatlari. - Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. - 184 b.
4. G‘afurov A. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida inson konsepti. - Samarqand: SamDU nashriyoti, 2005. - 142 b.
5. Jumaniyozov R. Paremiyalarda inson fe’l-atvori poetikasi. - Urganch: Xorazm, 2015. - 128 b.
6. Mahmudov N. Til va madaniyat. - Toshkent: Yozuvchi, 1999. –-160 b.
7. Xudoyberganova D. Textual va lingvokulturolojik tahlil asoslari. - Toshkent: Akademnashr, 2012. - 176 b.